

Constantin Cavarnos

ICONOGRAFIA ORTODOXĂ

© Copyright 1977, 1980, 1986, 1992 Constantin Cavaros
Tipărită de „Institutul de Studii Bizantine și Elene moderne”
Inc. 115 Gilbert Road, Belmont, Massachusetts 02178, USA.

© DOXOLOGIA, 2016, pentru ediția în limba română
ISBN 978-606-666-593-3

Constantin Cavernos

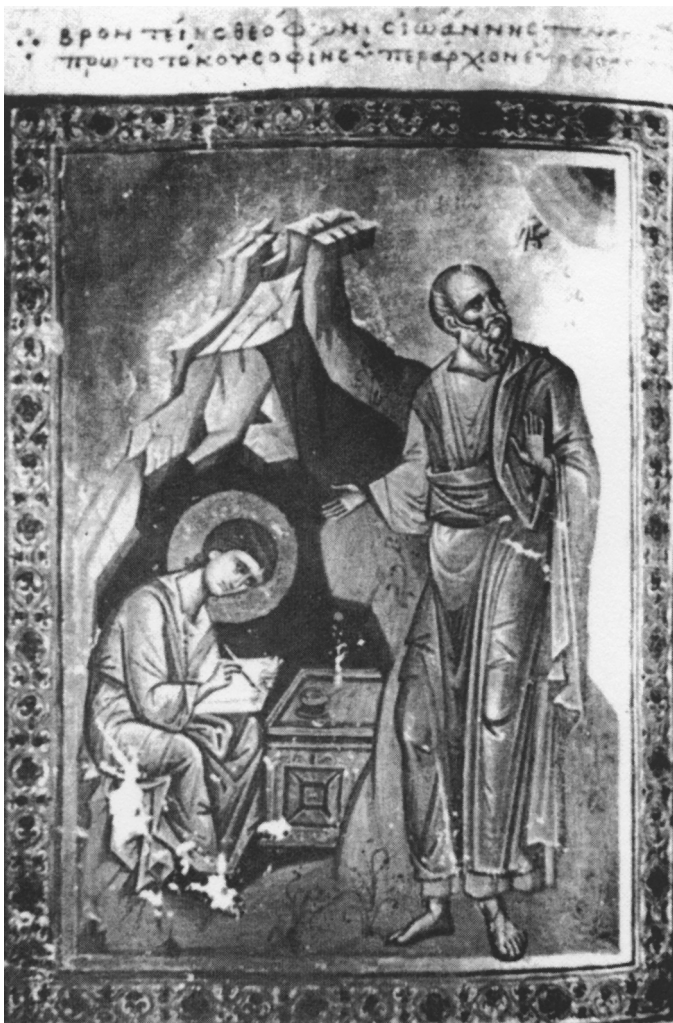
Iconografia ortodoxă

Această carte cuprinde patru eseuri care se ocupă de istoria iconografiei ortodoxe, împodobirea iconografică a bisericilor, funcțiile icoanelor, precum și teologia și estetica iconografiei bizantine. Mai cuprinde și trei anexe cu privire la texte importante ale creștinismului primar, referitoare la icoane, explicații ale tehnicilor iconografice și o analiză a două cărți rusești cu privire la icoane.

Traducere din limba engleză
Prof. Paul Bălan

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului
TEOFAN
Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

Editura DOXOLOGIA
Iași, 2016

*Sfântul Ioan Teologul și ucenicul său, Sfântul Prohor, 1345.
Miniatură dintr-un Evangheliar în manuscris,
Mănăstirea „Sfântul Ioan Teologul”, Patmos.*

Cuprins

Prefață	7
Lista ilustrațiilor	11
Scurtă istorie a iconografiei	15
Împodobirea cu icoane a bisericilor	28
Rolul icoanelor	40
Teologia și estetica iconografiei bizantine	48
<i>Anexa A: Două texte fundamentale din perioada creștinismului primar</i>	<i>87</i>
1. Sfântul Ioan Damaschinul	87
2. Al VII-lea Sinod Ecumenic	91
<i>Anexa B: Tehnicile iconografice de Fotie Kontoglou</i>	<i>95</i>
1. Frescele	95
2. Icoanele pictate pe lemn	97
3. Mozaicuri	99
<i>Anexa C: Două cărți rusești cu privire la icoane.....</i>	<i>102</i>
1. <i>Icoanele. Teologie în culori</i>	102
2. <i>Sensul icoanelor</i>	107
Bibliografie	111

Prefață

Textele, care sunt incluse în volumul de față, au fost scrise în perioade diferite, fără a avea vreodată ideea de a le aduna într-o singură carte. Le-am adunat însă în această carte pentru a le pune la îndemâna cititorilor într-o formă mai lesnicioasă. Ele cuprind diverse aspecte cu privire la unul și același subiect, și înfățișează o destul de cuprinzătoare, chiar dacă scurtă, analiză a subiectului referitor la sfintele icoane din punctul de vedere al creștinismului ortodox răsăritean.

Capitolele I și II, „Scurtă istorie a iconografiei” și „Împodobirea cu icoane a bisericilor”, reprezintă versiuni revăzute ale capitolului de bază din cadrul studiului analitic „Împodobirea cu icoane din Biserica ortodoxă”, care reprezintă contribuția mea la lucrarea intitulată *Etosul ortodox*. Aceasta este o carte editată de dr. A.J. Filipou și tipărită în anul 1914 de Oxford Holywell Press Ltd. pentru Arhiepiscopia Greacă Ortodoxă a Americilor de Sud și de Nord. Capitolul III, „Rolul icoanelor”, reprezintă un articol prezentat de mine la un simpozion despre iconografie și susținut la Biserica „Sfântul Nicolae” din Lexington, Massachusetts pe 9 noiembrie 1975. Aici este tipărit pentru prima oară. Capitolul al IV-lea, „Teologia și estetica iconografiei bizantine”, reprezintă o parte mai substanțială a articolului meu „Iconografia bizantină”, care a

fost publicat în numărul din ianuarie-iunie al revistei ateniene „Teologia”.

„Textele importante din creștinismul primar cu referire la sfintele icoane”, care formează *Anexa A*, au apărut în cadrul articolului meu „Icoana, scopul și fundamentul ei duhovnicesc”, care a fost pentru prima oară tipărit în anul 1955 la Haverhill, Mass. de către Byzantine publishers, iar de atunci a fost retipărit de două ori de către Institutul de Studii Bizantine și Elene moderne. *Anexa B*, „Tehnicile iconografiei de Fotie Kontoglou” reprezintă traduceri alcătuite de mine din câteva articole ale acestui eminent pictor și scriitor. Ele apar în limba engleză pentru prima oară și sunt menite să-i confere cititorului o idee generală despre felul în care sunt zugrăvite icoanele. *Anexa C*, „Două lucrări rusești cu privire la icoane” cuprinde referatele mele cu privire la două lucrări: *Icoanele. Teologie în culori* de Evghenie N. Trubețkoi și *Sensul icoanelor* de Leonid Uspensky și Vladimir Lossky. Cel dintâi a fost publicat în numărul din toamna lui 1974 al „Revistei teologice elene ortodoxe” și este retipărit, aici, fără modificări; cel de-al doilea a apărut în numărul din iulie al revistei „Speculum” și este retipărit într-o formă revizuită.

Pentru a ilustra anumite puncte principale ale acestor texte și pentru a-l ajuta pe cititor să capete o noțiune mai clară cu privire la iconografia ortodoxă, am inclus douăzeci și patru de reproduceri care înfățișează câteva dintre cele mai frumoase lucrări ale acestei tradiții – mozaicuri, picturi murale, icoane pictate pe lemn și miniaturi – și câteva dintre locurile unde sunt așezate: o catapeteasmă, un iconostas, o absidă, o turlă.

Le sunt foarte recunoscător editorului cărții *Etosul ortodox*, precum și editorilor revistelor mai sus pomenite pentru îngăduința de a retipări respectivele texte apărute în cadrul acestora. Îi datorez, de asemenea, multe mulțumiri prietenului meu iconograf, dl. Dimitrie Dukas, pentru corectura făcută asupra întregului manuscris și pentru numeroasele comentarii folositoare oferite, precum și fostului meu coleg, prof. J. Arthur Martin, din cadrul Colegiului Wheaton (Mass.) pentru lecturarea capitolului intitulat „Teologia și estetica iconografiei bizantine” și pentru sugestiile oferite cu privire la unele îmbunătățiri în exprimare.

Constantin Cavaros

Martie, 1977

Capitolul I

Scurtă istorie a iconografiei

Cuvântul grecesc „eikon”, din care provine termenul de „icoană”, înseamnă „asemănare”, „chip”, „reprezentare”. Folosirea icoanelor de către creștini datează încă din sec. I d. Hr. O artă simbolică rudimentară exista la creștini din primele două secole, utilizând forme precum „porumbelul” (simbol al păcii lui Hristos), „peștele” și „păstorul” (simboluri ale lui Hristos), precum și „păunul” (simbol al Învierii). În plus, se pare că încă din sec. I d. Hr. creștinii foloseau reprezentări ale evenimentelor din Sfânta Scriptură spre a-și împodobi mormintele; reprezentări picturale ale evenimentelor din viața lui Hristos, datând probabil din prima parte a sec. al II-lea, au fost descoperite în catacombele din Roma și Alexandria.

Astfel de reprezentări picturale se înmulțesc odată cu fiecare secol, până la izbucnirea iconoclasmului în anul 726.

Scriitori creștini din primele secole dau mărturie cu privire la existența sfințelor icoane din vremea lor, și pun accentul pe valoarea icoanelor în viața creștinului. Astfel, Sfântul Vasile cel Mare (330-379), în omilia sa cu privire la martiriul lui Varlaam, spune: „Sculați-vă, acum, dinaintea mea, voi, cei ce înfățișați faptele sfinților... Copleșiți-mă cu icoanele sfinților care înfățișează

faptele eroice ale martiriului!... Îngăduiți-mi să-l privesc pe luptătorul înfățișat atât de viu în icoana voastră... Fie ca și Hristos, Cel ce a îngăduit lupta, să fie înfățișat în icoana voastră”¹.

Într-un fragment dintr-o *Biografie a Sfântului Ioan Hrisostom* (347-407), păstrat într-o lucrare scrisă de Sfântul Ioan Damaschinul (675-749), ni se spune faptul că Hrisostom avea o icoană a Sfântului Apostol Pavel dinaintea lui atunci când studia Epistolele pauline. Atunci când și-a ridicat privirea de pe text, icoana părea că prinde viață și îi grăiește². Sfântul Ioan Damaschinul ne spune și faptul că Hrisostom iubea și o altă icoană, care era cunoscută prin sfințenia ei. „Într-însa”, spune el, „am văzut înfățișat un înger punând pe fugă hoardele barbarilor, și pe David prorocind cu adevărat: «Doamne, tu vei șterge de pe pământ chipul lor»”³.

Iar Sfântul Grigorie de Nyssa (330-395) ne spune cât de adânc a fost emoționat de o icoană înfățișând jertfa lui Isaac: „Am privit adesea vreo reprezentare zugrăvită a Pătimirii, și niciodată n-am trecut peste această înfățișare fără să vărs lacrimi, fiindcă arta aduce dinaintea ochilor povestirea plină de viață”⁴.

Cu fiecare veac care se scurge, crește și numărul și diversitatea reprezentărilor iconografice, iar iconografia se maturizează și se stilizează din ce în ce mai

¹ Migne, *Patrologia Graeca*, vol. 31, col. 489 a-c. De aici înainte voi nota această lucrare cu inițialele P. G.

² P.G., vol. 94, col. 1277c.

³ *Ibidem*, col. 1313b, 1400c.

⁴ *Ibidem*, col. 1269c.

mult. Stilul de pictură cunoscut sub numele de bizantin, se poate spune că datează din sec. al VI-lea. Felurite influențe au contribuit la formarea sa. Cele mai importante trei dintre ele au fost: cel elen, cel oriental (în special influența siriană) și cel creștin.

Această artă îi datorează Greciei idealismul, claritatea, eleganța și echilibrul ei. Din Siria, ea a dobândit un expresionism viguros, realizat prin utilizarea chipurilor pictate în prim plan, mărirea vădit disproporționată a ochilor și a capului, precum și o mărire asemănătoare a personajelor principale în raport cu cele din prejurul lor. Aceste elemente de idealism și riguroasă expresie au fuzionat, una dintre ele dominând-o uneori pe cealaltă, conform credinței creștine. Dogmele Bisericii creștine fixează limitele înlăuntrul cărora iconografia ar trebui să lucreze, în timp ce credința vie lăuntrică a pictorului de icoane, exprimată prin mijloacele materiale, au folosit acestea și alte elemente spre a transpune faptele, adevărurile și valorile religiei creștine. Tocmai acest cel de-al treilea factor, mai mult decât orice altceva, este cel care i-a conferit iconografiei bizantine caracterul ei aparte, ca artă a celei mai înalte spiritualități.

Fuziunea acestor trei factori – elen, oriental și creștin – care au dat naștere stilului bizantin, a avut loc mai întâi în capitala Imperiului Bizantin, Constantinopol. De aici, acest stil s-a răspândit în Asia Mică, în întreaga Peninsulă Balcanică (Grecia, fosta Iugoslavie, Bulgaria, România), în Italia, Rusia și în țări mai îndepărtate.

Capitolul II

Împodobirea cu icoane a bisericilor

Una dintre cele mai importante trăsături ale Ortodoxiei răsăritene o reprezintă folosirea sistematică și pe scară largă a sfințelor icoane în biserici. Fiecare biserică ortodoxă are un *iconostas*, o catapeteasmă de mari dimensiuni din marmură sau lemn, pe care sunt așezate icoane de lemn și care desparte Sfântul Altar de corpul principal al bisericii, naosul și pronaosul. De asemenea, există suporturile pentru icoane (*proskynetaria*), pe care sunt așezate icoane speciale spre închinare.

Cu excepția unor foarte mici paraclise, există cel puțin un suport de icoane (*proskynetarion*), cu icoana sfântului sau a sfinților cărora le este închinată biserica. Credincioșii se închină dinaintea acestei icoane și o sărută la intrarea în biserică. Icoanele de lemn sunt adesea agățate pe pereți. Pe lângă icoanele de lemn, o biserică ortodoxă are, în general, un anumit număr de picturi murale înfățișând întâmplări sfinte sau sfinți, executate fie cu pensula, fie prin introducerea unor bucățele de piatră sau sticlă colorate, această tehnică fiind cunoscută sub numele de mozaic. Reprezentările sculpturale sunt rare și sunt limitate la basoreliefuri, statuile nu sunt întrebuințate. Reliefurile însă au caracterul picturilor.

Capitolul IV

Teologia și estetica iconografiei bizantine

Sfinții Părinți care au formulat dogmele Bisericii Ortodoxe, nu au arătat întocmai felul în care ar trebui să fie pictate icoanele. Ei au creionat însă, ideea fundamentală a adevăratei iconografii, și anume faptul că totul într-o icoană ar trebui să amintească de o lume diferită de cea materială, și despre oameni care au fost renăscuți întru veșnicie⁴¹.

Astfel, ideea unei lumi duhovnicești și a unor oameni transfigurați reprezintă cheia zugrăvirii și înțelegerii adevăratelor icoane⁴². Arhetipurile temelor recurente ale iconografiei bizantine – cum ar fi cele ale lui Hristos Pantocrator, Nașterea Domnului, Preasfânta Fecioară cu Pruncul Hristos și Sfântul Ioan Botezătorul – s-au dezvoltat lent. Ele sunt rezultatul unor veacuri de viață duhovnicească, experiență creștină, geniu și muncă. Pictorii care le dezvoltau își socoteau munca drept înfricoșată, precum dogmele adevăratei credințe; ei au lucrat cu smerenie și cuvioșie pe modelele lăsate

⁴¹ Vezi *Anexa A*.

⁴² Cf. Leonid Uspenski, *Icoana, viziunea lumii duhovnicești. Câteva cuvinte despre sensul ei dogmatic*, Paris, 1948, pp. 10-11.

lor drept moștenire de către iconografi anteriori, evitând toate schimbările nepotrivite și inoportune.

Printr-o îndelungată elaborare, felurile reprezentări au fost eliberate de tot ceea ce era inutil și inconsistent și au atins cea mai măreață, cea mai desăvârșită expresie și forță⁴³.

A avea o temă religioasă, cum ar fi Hristos sau Sfântul Apostol Pavel, nu este suficient spre a zugrăvi o icoană, un obiect potrivit spre folosul liturgic. *Modul ei de expresie trebuie să fie duhovnicesc*, cu alte cuvinte, în așa fel încât să o facă *anagogică*, înfățișând o realitate dincolo de cea fizică, înălțându-i pe cei care o văd la un nivel superior de gândire, simțire și conștiință, toate acestea cuprinse în termenul de „duhovnicesc”.

Acest mod anagogic de exprimare este realizat parțial prin folosirea unui tip de distorsiune. Astfel, proporțiile unui chip sunt distorsionate, unele părți fiind exagerate, altele fiind diminuate⁴⁴.

Capul, de pildă, poate fi înfățișat disproportionat de mare, pentru ca chipul, care este partea cea mai expresivă a trupului, să poată fi văzut mai bine. De obicei, ochii sunt înfățișați mai mari decât sunt în mod normal, spre a exprima mai bine anumite virtuți care sunt de ordin duhovnicesc⁴⁵. De asemenea, nasul este subțire, gura mică, degetele subțiri și alungite, pentru a

⁴³ Cf. Fotie Kontoglou, *Arhetipurile nepătate*, „Nea Hestia”, vol. 33, nr. 385, iunie, 1943, p. 780.

⁴⁴ Cf. P.A. Michelis, *Analiză estetică a artei bizantine*, Londra, 1955, pp. 118, 197.

înfățișa expresia exterioară a stării sufletești transfigurate a sfântului ale cărui simțiri au fost rafinate, înduhovnicite⁴⁶. Trupul este adesea alungit, ca un mijloc de exprimare a „dematerializării”.

Munții, copacii, clădirile, etc. sunt schematice, abstracte. Astfel, muntele este reprezentat de o stâncă asemenea unei scări; copacul printr-un trunchi cu câteva ramuri; orașul, prin câteva clădiri simple înconjurată de un zid de fortificații. În plus, dematerializarea este realizată și prin reducerea la minimum a spațiului și prin suprimarea perspectivei și a luminii fizice⁴⁷. Astfel, chipurile zugrăvite dau impresia că sunt bidimensionale, precum vedeniile⁴⁸. În fine, iconograful nu face nici o încercare de a imita întru totul culorile naturii, ci se folosește masiv de culori mistice, nenaturale.

Elementul anagoric este prezent în toate icoanele autentice, chiar în cele în care tema ar părea că precede acestuia - de pildă Răstignirea.

⁴⁵ Faptul că astfel de calități sunt exprimate prin intermediul trupului, acest lucru este afirmat limpede de către teologii bizantini. Astfel, Sfântul Ioan Scărarul spune: „Atunci când omul este în întregime pătruns de dragostea lui Dumnezeu, atunci chiar și aspectul său exterior în trup, ca într-un fel de oglindă, ne arată splendoarea sufletului său”. Sfântul Ioan Scărarul, *Scara dumnezeiescului urcuș*, traducere de Lazarus Moore, New York, 1960, p. 264.

⁴⁶ Cf. Leonid Uspenski și Vladimir Lossky, *Sensul icoanelor*, Boston, 1955, p. 39.

⁴⁷ Andre Grahall, *Pictura bizantină*, Geneva, 1953, p. 39.

⁴⁸ Cf. P.A. Michelis, *op. cit.*, pp. 116-117, 157.